

A *Függelék* anyagában is helyesebb lett volna más-más betűtípussal közölni a levelek idézett szövegét és a hozzájuk fűzött jegyzeteket.

Néhány apró kiegészítés a jegyzetekhez: Márton József szótárírói működéséről, amelyben Csokonai is segítette, l. Gáldi László: *A magyar szótárírodalom* . . . 144 (1957). Az anekdoták forrásaihoz: György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* (1934) és *Világjáró anekdoták* (1941); Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs II*, 166 és az új, 1957-i kiadás 129.

A szövegekben előforduló személyekre vonatkozó magyarázatokat, életrajzi adatokat ésszerűbb mindig egyöntetűen az első rájuk vonatkozó jegyzetben közölni, mint részben itt, részben a *Névmutatóban* is. E felemás megoldás ellenére a *Névmutató* szerkesztése gondosnak mondható, csak egy-két név maradt ki belőle (pl. *Barcsa János* 554, 611; *Illei Takács Károly* 150—1, 217, 257, 481, 578, 589, 593). Zavart okoz azonban a neveknek (a kifejezett szándék ellenére) következőket, a szövegközlésben előforduló alakokkal gyakran nem egyező írásmódja, amely a kevéssé ismert vagy a gyakori nevekhez azt a hitet keltheti, hogy más-más személyekről van szó. A kettős neveket az előnevek betűrendi helyén is fel kell venni.

A helynevek jegyzékéből talán csak *Bagos* (475) hiányzik, s régies alakban maradt Csököly (*Csököly*) és Hedrehely (*Hedrahely*) neve. A kevéssé ismert helységeknél nem ártott volna feltüntetni a megyét is.

És végül: életrajzi jellegű dokumentumgyűjteményhez ajánlatos csatolni függelékül az író életének eseménytáblázatát, műveinek s a kiadásoknak kronológiáját, esetleg térképet is.

Sok helyet foglalna el a kisebb hiányságok s a részben sajtóhibából eredő téves adatok, lapszámok felsorolása; a megszabott terjedelmet jóval meghaladóan foglalkoztunk ugyanis a kötettel. Legyen mélység és magyarázat, hogy az új irodalomtörténeti sorozat további kötetének érdekében tettük. Elsősorban a sorozat jól átgondolt tervét és a kiadványok típusát kell kialakítani. A különféle tárgyú és jellegű kötetek számára is bizonyos általános, egységes szerkezeti elvekre és technikai megoldásokra van szükség. A kötetek tárgyának és anyagának helyes kiválasztása mellett éppoly fontos a kiadványok hasznosságát biztosító filológiai pontosság: hűség a szövegközlésben s az adatok leggondosabb ellenőrzése. Különösen a jegyzetelésre, a kíséző magyarázatokra kell felhívunk a figyelmet; e téren megdöbbentő hibákkal találkozhatunk néha. Az anyag összefüggéseit megvilágító jegyzetek és keresztutalások alaposága mellett fordítsunk gondot a nyelvi magyarázatokra is. Az egyes kötetek összeállítói mellett az ellenőrzést végző lektorok és a sorozat szerkesztői is kell, hogy érezzék a felelősséget a forrás értékű sorozat filológiai tökéletességéért.

Kovalovszky Miklós

GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1843-TÓL 1867-IG

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Somogyi Sándor. Bp. 1961. Akadémiai K. 723 1. 4 t (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3.)

Nem szépírói igényekkel formálta leveleit; smmi nyoma bennük a praktikus célon túl-emelkedő műgondnak. Csupán eszközök voltak számára, az érintkezés, a kapcsolat távolságokat áthidaló eszközei. Egyénisége magyarázza, hogy alig szól érzéseiről, hogy kerüli az intimítást, s levelei inkább tükrözik tevékeny életét, mint érzelmeinek mozgását, élményeinek lerakódását. Nem a vallomás bensőséges alkalmá volt tehát számára a levélírás; gyakran csupán apró, ügyes-bajos dolgokról váltott szót barátaival, ismerőseivel. Mintha egyetemes érvényűnek tekintette volna a feleségéhez írt sorokat: „Ne haragudjál, ha keveset írok érzéseimről . . . Miért vesztegeszük a szót arra, a mit csak érezni lehet? Beszéljenek a képmutatók, az affectalók, mi szeressük egymást édesem.”

1849 előtt csak a bizalmas barát, Szász Károly inspirációja lazította meg azokat a gátakat, amelyek utját állták a legszemélyesebb érzések megnyilatkozásának. Irodalmi nézeteit szintén e barátság klímája szóltatta meg. Az elnyomás korában aztán már más tényezők is befolyásolták levelezése horizontját. Legtartalmasabbak a kényszerű magányban született írások: a gornyeszegi, a berlini s a kolozsvári levelek. Pólemiák, sikerek és kudarcok után távozott mindhárom alkalommal Pestről, s az egyéniség kisebb-nagyobb válságai árnyalták visszavonulását. Ilyenkor mintha mélyebb rétegeket mozgattak volna meg életének konfliktusai. Nemcsak az irodalmi viszonyokat jellemezte leveleiben; a szokottnál nagyobb fokú önvizsgálatra készítette polemikus tábo-

rozásainak visszhangja. S ha sok új vonást nem is adnak e levelek Gyulai jellemrajzához, mindenesetre fényt vetnek az egyéniség formálódására, a jellem kialakulására.

Érdekes, hogy ifjúkorában benne is lapangott valami a Sturm und Drang lelki feszítőerőiből. Egyik levele szerint gyűlölte az „illedéket és korlátokat”, s a szív sugallatához fellebbezett az emberi érintkezés hideg szabályai elől. Nemcsak eszmei meggondolások hajtották, amikor részt vállalt a forradalom kolozsvári mozgalmaiban. Egyéniségével rokonnak érezte a nagy napok lázas tempóját. „Én — írta — most elembe vagyok. Nekem izgatottság kell s Kolozsvárt az van...” A világsi tragédia aztán olyan életkorban szakadt rá, amikor amúgyis választút előtt állott. Ekkortájt jutott abba a periódusba, amikor a személyiségnek végleg realizálnia kellett önmagát. Egyszerre sújtotta tehát a nagy eszmék hajótörése és az egyéni útkeresés bizonytalansága.

A nemzethalál vízióját a legnagyobbak hitével hesegette el magától, ám egyre gyötrőbb aggodalommal gondolt saját jövőjére. Érezte, most már meg kellene alkotnia a nagy, az időtálló művet: tehetsége bizonyítékát, próbálkozásainak végleges igazolóját. Hajtotta a munkaösztön; regényt, majd drámát akart írni, balladaskötetet is tervezett, mert maga sem tudta még, merrefelé ösztönzi tehetsége. Keserítették ugyan mostoha körülményei, de a lélek elszánt kompenzációval válaszolt: „Én már tisztába jöttem magammal. Az élettől nem sokat várok. Jólét, boldog családi élet számkivetvék ábrándaimból”, mert „mindezeket bírva, nem lehetek boldog, ha a költészetnek nem élhetek. Ezért ez fő célom, a többi másodrangú dolog...” A költészetért „képes vagyok tűrni, nélkülözni, szenvedni.”

Komoly ellentétek tanulsága lehetett a félig rezignált, félig ihletett leszámolás. Jelzi, hogy a fiatal Gyulai útkeresése összefonódott némi belső fogyatékoság-érzet szubjektív kiegyenlítésével. Nemcsak az anyagi javakat vélte elérhetetlennek, de nem bízott érzelmei erejében sem. Ezért állította szembe az alkotás-nyújtotta kielégülést a „boldog családi élet” képével. Egy pontra irányult tehát a magakeresés és a lélek kényszer-alakította egyensúlya: klasszikus értéket alkotni.

Aki ismeri Gyulai életrajzát, annak nem kell bizonygatni, hogy mennyire magában hordozta ez az állapot a konfliktus lehetőségét. Mindenekelőtt: egyre váratott magára a „nagy mű”. Több volt a szándék, mint az eredmény, több a terv, mint a megvalósítás. A forrongó, az önmagával is vívódó ifjú nehezen formálta a „remek”-et. Maga is tudta, hogy kapkod: „Egyszer drámát, más-szor balladát, aztán semmit sem végzek be. Így szólsz talán — írja Szásznek —, s meg

lehet igazad van. De az önmagával küzdő lélek szeszélyes, nyughatlan s mégis hamar fárad.” Hiába próbált csak a költészetnek élni, ezzel még nem semlegesítette magánviszonyainak nyomasztó hatását. Megbízásai sok időt és erőt igényeltek, s szinte csak lopva írogathatott. Gernyeszegen csupán az estéje volt szabad; Nádasdy Tamással együtt kellett tanulnia, mégpedig olyan stúdiúموkat, amelyekhez semmi kedve nem volt; Kolozsvárott szinte végsőkig igénybe vette az iskola és a közélet. Amikor meg Pesten élt, az irodalmi napszámokosok kenyerét ette. Nem csoda, ha gyakran kifakadt leveleiben: „Lefekszem és álmodozom, mint rab bilincsei közt, a független életről s szabadságról.” Visszás volt az is, hogy eleinte csak a szépirodalom vonzotta, s a kritikát, az esszéit legfeljebb tehetsége melléktermékének tekintette. Végül: nehezen idomult hozzá a sajtó-diktálta tempóhoz. Nyomasztotta, hogy határidőre kellett dolgoznia, s rettegett a kéziratért kopogtató nyomdaiasoktól. Depresszív hangulataiban úgy érezte, elsiette minden munkáját, nem tudta kiaknázni a témáiban rejlő lehetőségeket. Még az 50-es évek közepén is felrémlt benne a gondolat: odajuthat, hogy egyetlen vigasztól is megfosztja magát, mert könnyelműsködött a költészetrel, — életcéljával.

Látszólag mást mutat a műkritikus Gyulai Pál. Hangja már 1850-ben magabiztos volt, s ítéletei határozottak. Korán feltettzett polemikus hajlama is, az a bizonyos lelki harc-készültség, amely mindig kész volt vállalni a tollesatát. Valójában méginsincs szó ellentétről, mert a tüzetesebb vizsgálás sok hasonlóságot talál a kritikuss és a szépiró állapotai között. Kettős szándék vezette az 50-es évek Gyuláját: bírálataiban törekedett a helyes ítélet-alkotásra, s egyúttal nagy erőfeszítést fejtett ki annak érdekében, hogy induktív módon, a műalkotások tanulmányozása során elvonja kritikáinak elvi szempontjait. Ítélt és elvteremtő munka szimbiózisra volt ez, tele változásokkal, ellentmondásokkal. Jóval több a módosulás és az ellentét eszmében, mint ahogy a hangnem alapján gondolhatnánk.

Összefügg az alakuló, féligkész egyéniséggel, hogy rendkívül érzékenyen reagált kritikáinak visszhangjára. Néha a magánosság, sőt a védtelenség érzése is meglepte: „Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem írnak, úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a Pesti Naplóhoz sem, hol csak azért tűrnék, mert mulatságos és eredeti egy kis ember vagyok.” Keserítették a gyanúsítgatások, a gyakori félreértések és félremagyarázások. Érzékenysége odáig sodorta, hogy vissza akart vonulni a publicisztikától és a kritikától. Ilyen szándékkal utazott Berlinbe, de még Kolozs-

vártott is fel-felizzott benne a keserűség. Arany-nak írta, hogy az elmúlt tíz esztendő meg-
ítáltatta vele a „sok kicsinyes hiúságot, a
személyek szertelen cultusát, a barátság paj-
táskodásait.”

Erősebb egyéniség volt, hogyses meg-
oldhatatlan feladat elé állították volna e
konfliktusok. Főleg azt a belső hullámvérést
jelezték, amely időnként elborította szellemi
erőfeszítéseit, ám az extravertált jellem min-
dig talált feloldódást. Néhány tényező azon-
ban túlmutat az egyéni, pusztán jellemteni
problémán. Nemcsak arról van szó, hogy a
növekedés depresszív, de többé-kevésbé ter-
mészetes lelki reakcióit tükrözi Gyulai fejlő-
dése a Bach-korszakban. Időnként kellemet-
len közérzet lepte meg: nem találta helyét az
adott irodalmi viszonyokban. Miközben
„növekedett” benne a kritikus, egyre jobban
ránehezedett a kor kritikaellenes hangolt-
sága. Úgy érezte, túl nagy ellenszenvet váltá-
nak ki bírálatai, s polémiáit még barátai sem
fogadják mindig szívesen. Érzését az irodalmi
viszonyok táplálták, de táplálta az évtized fő
politikai eszméje, az egységes nemzeti össze-
fogás, amely szintén nem kedvezett a kriti-
kának.

Leveleiből kiderül, hogy teljes zűr-zavar
jellemzte irodalmi közéletünket a világsi
tragédia után. A nemzeti katasztrófa szét-
szortá a tehetségesebb költőket, s utánczó
és dilettánsok foglalták el a „kipusztult cehesek”
helyét. Táplálta az epigonizmust a passzív
ellenállás „magyarkodó” divata is, amely a
nemzet alkotóereje bizonyítékának tekintett
minden kiadványt, s utaf nyitott a rossz ízü
nemzetieskedésnek, a hungarocentrizmusnak.
Csak a kölcsönös dicsérgetést tűrte meg ez a
légkör, s az irodalmi morál rohamos hanyat-
lásához vezetett. A kritikus ki volt szolgál-
tatva a zseni pózában tetszelgő tehetség-
telenség inzultusának, s egymást érték a
kisebb-nagyobb irodalmi botrányok (Gyulai
és Tóth Kálmán, Csengery és Török János
párba, Sükei és Dobsa pofozkodása stb),
vagy ahogy Gyulai írta: „Az ifjú Magyar-
ország egymást eszi s marja.”

Az a koncentrikus támadás volt az esz-
mélkedés első jele, amely 1853 táján bonta-
kozott ki, s az epigonizmus megfékezésére
törekedett. Minden jelentősebb írónk helye-
selte e célt, mégis mennyi akadállyal kellett
megküzdenie a bírálatnak! Nem volt kritikai
folyóirat, s Gyulai például csak Szilágyi
Ferenc lapjában, az elnyomó rend orgánuma-
ban tudta megjelentetni Szépirodalmi szemlé-
jét. Maga adott lehetőséget arra, hogy
híreszteljék: a zsarnok hatalom vele gyaláz-
tatja a magyar irodalmat. Szász Károly
Kínizsi-bírálatát egyideig nem közölhette
Pákh, mert a rendőrség visszavonta a *Hölgy-
fűtár* egyik számát, s így „emberei népszerűek
lőnek a közönség előtt.” Ebben a harcban

születtek meg az évtized első felének kezdet-
leges, fluktuáló szervezkedései. Valamennyi-
nek az volt a célja, hogy a tehetségeket
gyűjtse táborba a tehetségtelenség és az
izléstelenség ellen. Serkentő, ösztönző élmé-
nyük az a veszedelem volt, amely az epigo-
nizmus „tatárdúlása” nyomán fenyegette
irodalmunkat, s európai látókört, magasabb
művészi igényeket igyekeztek képviselni. Nem
osztódási folyamat volt ez, nem pártok tusa-
kodása, hanem a nemzeti irodalom szinte
egységes tiltakozása, tehát egyfajta kon-
centráció. Gyulai már 1851-ben biztatta
Pákhot, hogy folyóirat köré tömörítse a
„használható elemeket”. A *Szépirodalmi
Lapok* szintén a színvonal követelményét
hangoztatta: „A világirodalom iskolájába
kell járnunk, ha irodalmunkat magasabb
álláspontra akarjuk emelni.” E vissza-
visszatérő program utolsó képviselőjének
tekinthető még Arany *Figyelő*-je is. Amikor
Pestre hozták a költőt Deákék, s az irodalom
szervezését bízták rá, nem pártalakítást
vártak tőle, hanem „mintalapot”, s az irodal-
mi élet egészének összefogását. Igazolja
állításunkat az, hogy Arany szinte mindenkit
megszólaltatott lapjában, de igazolja a
Figyelő 1. számának *Előrajz* című program-
cikke is: „Óhajtásom az, hogy e lap irány-
adóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki
magát... S e szellemi versenyből inkább
pályatársaim, a jövő reményei, sincsenek
kizárva. Nem a régít az új ellenében, hanem az
örök szépet az idő gyaroltságai ellenében,
akarjuk képviselni.”

A Bach-korszak második felében aztán
megtaláljuk már az osztódás jeleit is; gondo-
lunk például a *Pesti Napló* és a *Magyar Sajtó*
köré tömörült csoportra. Az előbbi szokás
Irodalmi Deák-pártnak nevezni — Salamon
Ferenc 1888-as visszaemlékezése nyomán.
Somogyi Sándor is azt írja a 178-as levél
jegyzetében, hogy Csengery, Pákh és Gyulai
a *Szépirodalmi Lapok* megjelenésekor (1853)
„már egyaránt az alakuló Irodalmi Deák-párt
vezérkarához” tartozik. Néhány tanulmány-
író még tovább ment az elmúlt évtizedben.
Gyakran a kiegyezés utáni állapotokat vetí-
tette vissza a Bach-korszakba, s anak-
ronisztikus, a tényekkel ellentétben álló
szerepkört tulajdonított e csoportnak.

Régóta ismert tény, hogy közvetlenül a
kiegyezés előtt kezdődött meg irodalmunk
kettészakadása. Viták, ellentétek nem hiá-
nyoztak a Bach-korszakban sem, ezt az idő-
szakot mégis az irodalmi egység utolsó év-
tizedének kell tekintenünk. Az íróegyeniségek
nem alkottak még frontot, s a szakadék sem
volt mély közöttük. Jellemző a helyzetre, hogy
Csengery csak „bolond Mór”-ként emlegette
Jókait, mégis ő volt a *Pesti Napló* fő tárca-
írója az egész évtizedben. Az *Egy magyar
nábob* után itt jelent meg a *Kárpáthy Zoltán*

is; 1857-ben párhuzamosan közölte a lap *A nemzet napszámóit* s Jókai *Eldőközött családját*. A szerkesztői megjegyzés szerint *A barátjalvi levítát* szintén a *Napló* akarta bemutatni az olvasóközönségnek. Vajda például igen elismerően írt a *Budapesti Szemlé*ről és Arany *Figyelőjér*ről még az 1862-es *Önbírálatban* is.

Gyulai levelezése éppen azt bizonyítja, hogy mennyire fluktuáló, milyen laza társulás volt e korszak „irodalmi Deák-párt”-ja. Hatalmi pozíciókkal nem rendelkezett, „tagjai” éppúgy ki voltak szolgáltatva a társadalom ingatag áldozatkészségének, mint az évtized bármelyik költője, bármelyik csoportja. A *Budapesti Szemle* állandó anyagi zavarokkal küszködött, örökösen a bukás szélén állt, Arany lapjainak pedig még mostohább sors jutott osztályrészül. Kiderül a forráskiadványból, hogy csupán Csengery sürgette a csoportosulást, benne tudatosult legtisztábban a pártserű tömörülés eszméje, de jóideig képtelen volt összefogni a divergenciára hajlamos íróegyeniségeket. Pákh egyik levele szerint (129-es) nem is élt bennük a pártba tömörülés szükségességének tudata, s e korabeli dokumentumnak bizonyára jobban hihetünk, mint Salamon Ferenc 30 év múlva keletkezett, erősen stilizált visszaemlékezésének. Csak 1858 végén találkozunk első egységesebb, céltudatosnak látszó akciójukkal: az akadémiai újraválasztások idején.

Még tarkább világba lépünk, ha az egyeniségek politikai eszméit vizsgáljuk. Valamennyiük számára ellenszenveseek voltak már a forradalmi „illúziók”, az „ábrándok”, a „kalandok”, de ez a meglehetősen általános közérzet kevés volt ahhoz, hogy egységes politikai koncepciót alakítsunk ki bennük. Maga a marxista történettudomány cáfolta meg a polgári történetírás ama legendáját, amely Deákot a 48-as alkotmányosság következő képviselőjévé avatta már a Bach-kor első éveitől kezdve. Kimutatták tanácstalanságát, kapcsolatait az ókonzervatívokkal, s azt is, hogy elvei csak az évtized végén kristályosodtak ki, s csak az októberi diploma után kezdett hozzá pártja megszervezéséhez. A középnemesi liberalizmust sokáig megülte tehát a tanácstalanság, s csupán a 60-as évekre beérő politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok oszlatták el iránytalanságát, s terelték rá a kiegyezés útjára. Kemény csak lassan távolodott el a röpiratok nagy felzúdulást kiváltó eszmevilágától. Eötvös *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* című műve viszont inkább ókonzervatív szemléletet tükrözött még 1859 végén is, s barátai sem fogadták túlságos örömmel. Gyulai verset írt a száműzöttekről, s oly elevenen lobogott benne a zsarnokság gyűlölete, hogy e szenvedély néha felvillantotta még a fegyveres ellenállás képét is.

Ha volt valamilyen közös eszméje a szóban forgó csoportnak, az a nemzeti összefogás, az egységes ellenállás meglehetősen általános gondolata volt. Talán nem kell bizonygatnunk, hogy az ilyen koncepció éppen nem kedvezett a pártalakításnak, mert szembe fordult a szeparatív törekvésekkel, a pártoskodással, az egységet gyöngítő csoportosulással, de nem kedvezett a kritikának sem. Aggódva figyelték már azokat a polémákat is, amelyek Gyulai körül robbantak ki 1856 és 58 között. Teleki Domokos békülésre szólította fel az ellenfeleket, mondván: „engedjétek legalább azon vizsgálatot egy aggódó kebelnek, hogy a nemzet együtt maradjon; együtt mindenütt, együtt irodalmában”. A nemzeti ellenállás 1859 táján kibontakozó hullámában Kemény tudtára adta Gyulainak, hogy mindent írhat a *Pesti Napló*ba, csak kritikát nem. Csengery is óvta attól, hogy polémiait kezdjen Erdélyi és Salamon ellen, s nem közölte a *Budapesti Szemlé*ben Jósikát támadó *Néhány szó a kritikáról* című vitaírást sem, mert éppen az irodalmi pártok kialakításáért emelt szót, — időszerűtlenül. Tompával folytatott levelezése teszi valószínűvé, hogy Arany is csak kézirat hiányában jelentette meg a fentebbi cikket, hiszen teljesen ellentétes volt azzal a programmal, amelyet Gyulaihoz írt levelében így körvonalozott: „Utóbb majd kritikái ismertéseket is adunk; a nélkül, hogy éles polémiaiba keverednénk.” Ezek után nem lephet meg bennünket, hogy éppen a feltételezett Deák-párt tagjai támadták a pártalakítást sürgető Gyulai-cikket.

Szinte értelmetlenül válik az „irodalmi párt” fogalma, ha már pártoknak tekintjük az évtized fluktuáló csoportosulásait, e módosuló konglomerátumokat. S különösen tévedtek azok, akik a kiegyezés körüli és utáni évek állapotát vetítették vissza a Bach-korszakba. A tényeket mellőzve beszéltek olyan „irodalmi Deák-párt”-ról, amely a kiegyezés érdekében tudatosan hamisította meg a múlt forradalmi hagyományát, elfoglalta az irodalmi élet hatalmi pozícióit, azaz uralta a folyóiratokat és az intézményeket. Már 1867 előkészítésének tekintették 50-es évekbeli működését is. A valóság az, hogy főleg személyi kapcsolatok fűzték össze e „csoportot”, s inkább egy negativum volt közös bennük: a forradalomból való kiábrándulás, a nemzeti tragédiából táplálkozó megrendülés. Csak a 60-as évekre sikerült soraikat rendezniük. Korábban elleneztek a szeparatista törekvéseket, s nem határolták el magukat az egységes ellenállástól. A közéletben nem tapasztalható még pártserű tagozódás, inkább az évtized végének politikai és esztétikai gondolkodásában figyelhetők meg olyan irányulások, amelyek az irodalmi kettészakadás előzményeinek tekinthetők.

Gondolunk a morálközéppontú világnézet kialakulására, az erkölcsi vilárend képzetére, a materializmus és a francia realizmus elleni heves támadásra, a rútnak mint esztétikai kategóriának a vitatására, s az angol realisták iránti vonalomra. E jelenségek azonban nem köthetők egyetlen exkluzív csoporthoz, mert ha nem is teljesen, de lényeges vonásaikban olyan írók is vallják őket, akik később az irodalmi ellenzék táborába tartoznak (pl. Jókai). A Bach-kor történetírója nem beszélhet még „irodalmi Deák-párt”-ról, csupán a későbbi osztódás előzményeiről.

Érdekesen egészíti ki e képet Gyulai fejlődése. Említettük már, hogy ránehezedett a kor kritikaellenessége, s meg-megingatta ön-bizalmát is. Érezte, hogy kritikáinak hangja inkább taszít, mint vonz, hogy írásai szinte szellemi küzdelemre szólítanak fel, s ezért azok előtt is magyarázkodnia kell, akiktől feltétlenül megértést várt. Aranynak írta: „Úgy hiszem nem kedvelik modoromat, kivált most a nemzeti egyetértés nagy napjaiban.” Kemény, Csengery, Deák egyaránt igyekeztek fékezni a „vitéz kis úr”-at (ld. 345 és 346. levél), s ez is hozzájárult, hogy időnként száműzetésnek érezte kolozsvári magányát. Helyzete 1862 táján változott meg, amikor visszaköltözött Pestre. Szinte teljesen feloldódott belső bizonytalanság-érzete, s eltűntek a polémia korábbi akadályai is, mert azonnal harcot kezdett Vajda Őnhirálata ellen. Ettől kezdve örökös résztvevője volt az irodalmi és politikai vitáknak, s most már valóban a Deák-párt oldalán, valóban a kiegyezés előkészítése és védelme érdekében.

*

Gyulai episztoláinak értéke elválaszthatatlan kapcsolatainak értékétől. 1849 előtt távol élt az irodalmi centrumtól, ráadásul kezdő író volt, nem csoda hát, ha alig-alig bukkannak fel leveleiben az 1830-as, 40-es évek főbb problémái. Akkor szélesedett ki levelezésének horizontja, amikor szerepet vállalt a Bach-korszak irodalmi életében, amikor baráti szálak szövődtek közte s a kor legjelentősebb költői és publicistái között. Kezdetben még csak Pákh és Lévay váltott vele levelet, később azonban Aranyt, Tompát, majd Csengeryt, néhányszor Eötvöst, a 60-as években pedig Erdélyit kereste fel írásival. A Nádasdyakkal folytatott levelezése inkább az egyéniségre, a nevelőre, a mentorra vet fényt (még hozzá nem a legjobb fényt), amazokban viszont a korélet igen fontos dokumentumait is tanulmányozhatjuk. Ekkorra már meglazultak korábbi kapcsolatai. Csupán Szász Károly barátsága kísérte pályáját, és régi ismerősének, Szilágyi Sándornak segítette szerkeszteni a *Pesti Röpiveket*. Az említett kapcsolatokból szület-

tek a kiadvány legértékesebb darabjai. Szinte kiemelkednek a hatalmas, de egyenlően értékű levelezésből, amely sok érdektelen, jelentéktelen, a regeszta-részbe kíváncsi darabot is tartalmaz (kb. 80—100 levél). Bizonyára koncentráltabb lett volna e különben jól szerkesztett kötet, ha szigorúbb rostálással szűrjük meg a főszeveg anyagát.

Széleskörű kutatómunkával gyűjtötte össze Somogyi Sándor Gyulai Pál leveleit, s példás gondosság jellemzi a kötet csaknem másfélszáz oldalnyi jegyzetanyagát is. Nemcsak a szevegek egyszerű megértését akarják elősegíteni, hanem a forráskiadvány jellegének megfelelően, részletes és szakszerű magyarázatokkal kommentálják a leveleket. Gyakran miniatűr kapcsolattörténetekké bővülnek Somogyi jegyzetei. Ismerteti például, hogy mikor kezdődött, hogyan módosult és milyen jellegű volt az a barátság, amely Szász Károlyhoz, Szilágyi Sándorhoz, Pákh Alberthez vagy például Csengery Antalhoz fűzte Gyulait. Megtaláljuk a periférikusán felbukkanó személyek jellemzését, s azt is, hogy hogyan kerültek kapcsolatba kritikusunkkal. Ha az irodalmi viták visszhangja tűnik fel egy-egy levélben, a jegyzet teljes bibliográfiát ad a polémia lefolyásáról. Elenyésző az az eset, amikor hiányzérletünk támad. Nem ártott volna pár szóval megmagyarázni a 472-es levél humoros, iróniába hajló hangnemt, a 451-es darab bevezető sorait, vagy azt, hogy mivel szolgált rá kritikusunk Kertbeny hirtelen támadt haragjára. Gyulai valóban dolgozott fel történeti vagy helyi mondákat (A tudós, Hegyes-domb, Testvérek, A köember), tehát nem pontos az 5. levél jegyzete, amely szerint nem ismerjük ilyen jellegű munkáit. Véleményünk szerint két-három hónappal később keletkezett Vörösmarty János 451-es levele, hiszen bevezető soraiban ezt olvashatjuk: „aratunk már de nyomtatásra alkalmas idő nem jár.” 1863 júliusra a keletkezés legvalószínűbb dátuma, mivel áprilisban még nem szoktak aratni. Nehezíti az olvasó tájékozódását néhány sajtóhiba is. A regeszta-rész 29-es darabja nem a 27-esre, hanem a 28-asra vonatkozik; az 53-as sem az 51-eshez, hanem az 52-eshez kapcsolódik. A 147-es levél egyik jegyzete értelmetlenül utal vissza a 110-es levélre, s a 269-es jegyzete is a 281-es levelet említi a 282-es helyett.

Komolyabb probléma a jegyzetanyag fölösleges felduzzasztása. A részletező, teljességre törekvő szándék gyakran a túlmagyarázás hibájába esik, s akkor is jegyzetel, amikor nincs szükség kommentárra. Tudományos kiadványban fölösleges felsorolni, hogy Kertbeny almanachjának költői közül kik tartoznak a „régikorba”, s kik az „újkorba.” Az sem valószínű, hogy tájékoztatásra van szüksége e kötet olvasóinak, ha Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, Perczel

Mór vagy akár Sükei Károly nevével találkozunk. Ráadásul minden alkalommal figyelmet bennünket a jegyzet, hogy hol találjuk meg e közsímet nevek pár szavas jellemzését. A népszerű kiadványok bizonyára igénylik az ilyesfajta extenzitást, de forráskiadványokban csak a jegyzetelő kedv túláradásának tekinthetjük, ha minden alkalommal közlik velünk, hogy Mari azonos Szendrey Marival, Gyulai feleségével, hogy Julcsa Arany János lánya, s Gyulai anyja Gyulay Antalné, szül. Hajós Sára.

Tudjuk jól, apró szeplők ezek, s nem befolyásolják a gyűjtemény értékét és jelentőségét. Gyulai Pál levelezése a Fontes-sorozat egyik legizgalmasabb kötete, mert az egyének sorsa mellett azokat a politikai és irodalmi folyamatokat tükrözi, amelyek az elnyomatás

terhelt időszakában mentek végbe. A vonzások és változások e másfél évtizede hosszú időre megszabta állami és irodalmi életünk formáit. Olyan világnézetet és ízlést, olyan esztétikai gondolkodást munkált ki, amely végigkísérte az egész évszázadot, s hatott még az ellenzéki költőkre is. A 60-as évek polarizációja viszont azokat a szakadásokat készítette elő, amelyek átszabdalták a század vég közéletét, s kialakították az irodalmi frontok pozícióit. Gyulai levelezése éppoly jelentős dokumentuma e kornak, mint a korábban megjelent Erdélyi levelezés. Ez a tudat irányította a gyűjtő munkát, az anyag rendezését, a jegyzetek kissé felduzzasztott, de gondos és megbízható összeállítását.

Gyovás Kálmán

IRODALOM, FILOZÓFIA, NEVELÉS

Írták: Benedek Marcell, Erdődi József, Szende Aladár, Nyirő Lajos, Lengyel Dénes, Miklós Róbert, Nemeskürty István, Pálmái Kálmán, Szabolcsi Miklós, Sándor Pál, Zrinszky László, Kardos Lajos, Hermann Alice, Radnai Béla, Székely Endréné, Vág Ottó, Zibolen Endre, Faragó László, Bárzsi Gusztáv, Gordos István, Szarka József, Szávai Nándor, Ibos Ferenc, Maróti Andor, Székely Béla. Bp. 1960. Minerva. 1031 l. (A kultúra világa)

Örömmel kell ezt a vállalkozást üdvözölnünk. Ilyen hatalmas méretű ismeretközlő mű, az emberi műveltség legfontosabb ágainak ilyen átfogó összefoglalása *A műveltség könyvtára* óta nem jelent meg magyar nyelven. *A műveltség könyvtárának* tizenkét kötete a maga idején (1905—1914) a polgári tudomány eredményeit foglalta össze népszerűsítő formában, kerek félszázaddal később *A kultúra világa* mai szocialista műveltségünk enciklopédikus bemutatására vállalkozik. Az öt vaskos kötet közül egy az irodalomra, filozófiára, neveléstudományra vonatkozó ismeretek főanyagát tartalmazza, két kötet a természettudomány és a technika korszerű eredményeit népszerűsíti, egy kötet a művészetekkel, egy pedig az emberiség földrajzával és történelmével foglalkozik. *A kultúra világa* tehát felöleli azt a tudásanyagot, amelyre a művelt és művelődni vágyó mai embernek szüksége van, hogy tájékozódjék olyan területeken is, amelyek sem szakmája, sem közvetlen érdeklődése szerint nem állnak hozzá közel. A vállalkozás korunk beláthatatlanná bővült műveltségének törzsanyagát foglalja össze a tudományos ismeretterjesztés mindenki számára hozzáférhető eszközeivel; ez szabja meg határait és jelentőségét.

A negyedik kötet, amely bennünket ezúttal közelebből érdekel, felerészben irodalommal, felerészben filozófiával és neveléstudománnyal foglalkozik.

Az irodalom tárgyalása rövid nyelvészeti bevezetéssel indul, s ennek elvileg helyes indokolása az, hogy az irodalom kifejező eszköze a nyelv. Amit tehát a kötet a nyelvről tartalmaz, annak csupán annyi a célja, hogy hozzájáruljon az irodalom helyesebb megértéséhez, az irodalom okozta gyönyörködés tudatosításához, hogy olyan eszközöket adjon az olvasó kezébe, amelyekkel könnyebben megközelítheti az irodalom formái oldalát, a kevésbé megfogható, a nehezebben értelmezhető. A nyelvészeti bevezetés ezért legfőképpen az irodalmi nyelvről szól (Szende Aladár), de sajnos, — általában nyelvteni megalapozás híján — kissé a levegőben lóg. A nyelvek eredetéről és csoportosításáról szóló, egyébként hasznos két megelőző kis fejezet (Erdődi József) csak igen lazán kapcsolódik a magyar irodalmi nyelv és stílus utána következő tárgyalásához, amely magukat a nyelvi és nyelvtani alapfogalmakat lényegében ismerteknek tételezi föl. Ilyen hatalmas terjedelmű könyvnél nehéznek látszik bővítést kívánni. De vajon nem tartozik-e hozzá a nemzeti kultúra világához a nemzeti nyelv szerkezetének és rendszerének bemutatása is? Vajon nem minden mélyebb irodalmi megértés feltétele az anyanyelv biztos és tudatos kezelése? Véleményünk szerint két fejezet hiányzik itt; az egyiknek nyelvünk leíró nyelvtanát kellene tartalmaznia, a másikkal — és ez még az előbbinél is fontosabb, bár